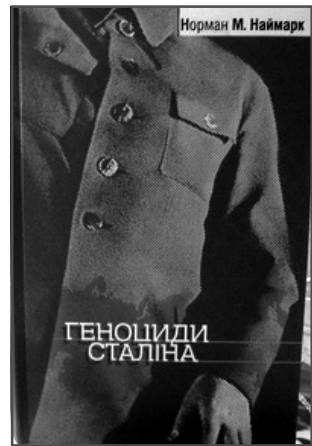

РЕЦЕНЗІЇ

Норман М. Наймарк.

Геноциди Сталіна. Пер. з англ.
В. Старка. – Київ: Видавничий дім
«Киево-Могилянська академія»,
2011. – 135 с.

Про книгу Нормана Наймарка, дослідження геноциду та інше

Книжка професора Нормана Наймарка вийшла в США минулого року¹. Ось чому її появу українською мовою цього року можна вважати майже блискавичною реакцією українських видавців на цю значущу публікацію. Сам Наймарк у передмові до київського видання пише: *«Питання геноциду, звісно, важливе для українців, і я сподіваюсь, що ця книжка допоможе їм краще усвідомити його динаміку»*. Ті, хто читав згадану книгу, мають усі підстави стверджувати, що сподівання Наймарка є

¹ Див.: *Norman M. Naimark. Stalin's Genocides.* – Princeton; NJ: Princeton University Press, 2010. – 163 p.

виправданими. Це ґрунтовна, фахова праця, яка, щоправда, за формою і змістом більше схожа, як точно зазначив професор Олександр Мотиль, на есей та на аргументацію в полеміці, ніж на оригінальне наукове дослідження². До речі, сам Наймарк під час презентації видання в Києво-Могилянській академії в травні 2011 р. погоджувався з такою оцінкою і зізнавався, що прагнув, насамперед, «кодифікувати» і співвіднести сутності положень сучасного наукового «геноцидного» дискурсу.

Це не принижує ваги рецензованої праці, яка містить твердження, що, вочевидь, підкріплюють деякі ніби «канонічні» постулати. Наприклад, Наймарк обстоює тезу про те, що не слід аж так брати на віру версію про СРСР як свого роду імперію, адже якщо, наприклад, від розкуркулення постраждали більш-менш однаково і росіяни, і представники інших національностей, то Голодомор і спеціальні «національні операції» були спрямовані проти українців, поляків, кримських татар, інших неросіян. Все це, зокрема, засвідчує особливу жорстокість і деструктивність політики СРСР щодо представників неросійських національностей.

Тепер щодо назви книги. У ній ідеться не про один геноцид, здійснений сталінською/комуністичною системою. Ми знаходимо тут жахливу панораму подій, пов'язаних із «розкуркуленням», голодом початку 1930-х рр., вже згаданими безжальними кампаніями проти неросійських народів, які почалися 1934 р. й закінчилися лише під час війни СРСР із нацистською Німеччиною, масовими антилюдяними акціями в період «єжовщини» 1937–1938 рр., репресіями, що тривали аж до середини 1941 р.

Проте для мене в книзі ключовими видалися проблеми, пов'язані з Голодомором в Україні початку 1930-х рр. Наймарк констатує, що завдяки опублікованим у Росії та Україні джерелам ми знаємо набагато більше

«про безпосередні причини та наслідки голоду, ніж про мотиви Сталіна — вони залишаються, на жаль, невловимими».

² Див.: *Holodomor Studies*, 2 – № 2 (Summer–Autumn 2010). – P. 265.

Зупинюся на цьому моменті докладніше.

22 квітня 1935 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У С. Коціора та другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні, а тому, за радянською традицією, далеко не повні відомості, відповідно до яких Україна на початку 1934 р. втратила 4 млн 179 тис. сільського населення³.

Власне, і нові архівні відкриття за останні 10–15 років, і нові дискусії, породжені згаданими відкриттями, а також певними політичними імпульсами, стосуються наведених цифр. А вони підтверджують — саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду початку 1930-х рр., який охопив багато народів тодішнього Радянського Союзу (за офіційним визнанням сучасних російських керівників, в СРСР померло 7 млн людей). Проблема полягає в поясненні, чому так сталося і чи стояла за цим якась спеціальна антиукраїнська політика?

Спочатку про нові архівні відкриття. Цікаво, що вони не були детерміновані винятково політичною кон'юнктурою, але вона їм значно сприяла. Ні в часи президентства Л. Кравчука (1991–1994 рр.), ні в часи Л. Кучми (1994–2004 рр.) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів, як у період перебування при владі В. Ющенко (2005–2010 рр.). Втім, традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатися і закріплюватися до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. У 1990 р. вийшов друком збірник документів «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів»⁴. У другій його частині вперше були надруковані унікальні і принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Проте саме в період президентства В. Ющенко ця проблема (ціною вдалих і не дуже вдалих зусиль) була виведена на дер-

³ Див.: *Лозицький В.* Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства // *День*. – 2008. – 25 жовтня.

⁴ Див.: «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів». – К.: Політвидав України, 1990.

жавний і міжнародний рівень. Про Голодомор почало дискутувати ширше коло дослідників різних країн (і не лише дослідників), адже без всебічного розуміння цієї трагедії неможливе розуміння багатьох подій ХХ ст.

В Україні до дослідження Голодомору В. Ющенко залучив створений у травні 2006 р. Український інститут національної пам'яті (УІНП), а також Службу безпеки України. Влітку 2006 р. була розсекречена низка джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України). Вони стосувалися голоду 1932–1933 рр., і доступ до них тривалий час був неможливим. Частина цих документів і матеріалів наведена в науково-документальній книзі «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД», що видавалася двічі⁵.

2008 р. процес розсекречення в ГДА СБ України було продовжено. Цього разу він охопив джерела, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР. Йдеться про інформації, оцінки Голодомору польськими, німецькими, італійськими, турецькими, японськими дипломатами. Ці матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Ці документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 1930-х рр. у СРСР і УСРР⁶ є унікальним і важливим джере-

⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «Стилос», 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

⁶ Див. наприклад: *Graziosi A.* (ред.). «Lettres de Char'kov'. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1–2 (1989); *Id.* (ред.). *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–1933.* – Torino, 1991; *Luciuk L.Y., Kordan B.S.* (ред.). *The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933.* – Kingston, Ontario; New York, 1988; *Zlepko D.* (ред.). *Der ukrainische Hunger-Holocaust.* – Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild, 1988; Україна. Голод 1932–1933 років: за повідом-

лом для подальших досліджень і, здається, ще ніколи не використовувались науковцями.

Вони були надруковані в межах спільної польсько-української видавничої серії під назвою «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»⁷. Крім документів спецслужби почали активно публікуватись джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), практично всіх обласних архівів України.

Разом із цим, тривало оприлюднення так званих людських документів і матеріалів — записів або інтерв'ю сучасників і свідків Голодомору, які розповідали про те, що бачили чи переживали⁸. Колись це був «компрогат», а нині — ще одне важливе джерело для вивчення подій 1932–1933 рр.

леннями британських дипломатів // Всесвіт. – 1989. – № 11. – С. 153–162; Упокорення голодом. Зб. док. – К.: Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 47–101; *Isaijw W.W. Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933. Western Archives, Testimonies and New Research.* – Toronto, 2003; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. – Харків: Фоліо, 2007; *Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками документів політичного архіву МЗС Німеччини // Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи.* – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 20–27; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. – К.: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2008, та ін.

⁷ Див.: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні, 1932–1933. – Варшава; К.: Ін-т нац. пам'яті, 2008; *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933.* Warsaw; Kiev: In-t Pamięci Narodowej, 2009.

⁸ Див., наприклад: *Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках.* – К.: ВД «Стилос», 2007.

Якщо сказати коротко, розсекречені та надруковані архівні джерела, інші оприлюднені матеріали дозволили, насамперед, відбити українську специфіку голоду, особливості упокорення сталінською державою саме України. Ця специфіка полягала, зокрема, і у більш жорсткому контролі режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадної хлібозаготівлі була пов'язана зі зміною акцентів у національній політиці. У зв'язку із цим, німецький дослідник професор Гергард Зімон написав:

«Поруч із “війною” проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості»⁹.

При цьому недовіра Сталіна поширювалася не лише на селян, а й на всю партійну організацію України. Це вельми виразно показує оприлюднений лише в 2000 р. лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Відома нині (але до кінця 1980-х рр. — таємна) партійно-державна постанова від 14 грудня 1932 р. вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, а й «правильного проведення українізації» (*de facto*), припинення «українізації» в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Вся провина за голод покладалася на латентних «петлюрівців» і «українських націоналістів», яких почали шукати й активно нищити в усіх сферах суспільства. Виявилося, що українці ніби самі собі організували голод і самі себе з'їли. Неслушність і абсурдність таких оцінок стають ще більш очевидними після публікацій останніх років.

Французький дослідник професор Ніколя Верт у 2009 р. написав, що раніше, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 рр. Після нових публікацій він дійшов висновку, що, по суті, це був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 рр. Нові свідчення та нові аргументи, за словами

⁹ *Gerhard Simon. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord — Tatsachen und Kontroversen. // Europäische Rundschau, 2008 — Nummer 1 — S. 89.*

Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання «Чи був Голодомор геноцидом?» єдино можливою відповіддю є «так»¹⁰.

Отже, недаремно в 1983 р. британський журналіст Малколм Маггерідж, який писав для *Manchester Guardian* і їздив «голодними» регіонами СРСР, на запитання «*Де Ви бачили найгірший голод?*» відповів: «*Безсумнівно, в Україні*»¹¹. І додавав: «*[...] Це був один з найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа, чи вірменська масакра*»¹².

Наймарк також не має щодо цього сумнівів. Недарма він так багато уваги приділяє тексту фахівця, який ще в 1953 р. у праці «Радянський геноцид в Україні» характеризував Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, найдовшого і широкомасштабного експерименту з русифікації, а саме — знищення української нації»¹³. Йдеться про батька поняття «геноцид» — польського правника Рафаеля Лемкіна та його текст «Радянський геноцид в Україні». Цей текст Лемкіна, що зберігається у відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки, в 2009 р. зусиллями професора Романа Сербина був виданий в Україні англійською та іншими мовами. Лемкін зосередив увагу на чотирьох формах нищення української нації: а) нищення української інтелігенції, б) нищення українських церков, в) нищення незалежних селян, зберігачів української культури, мови тощо, г) перемішування населення, щоб розрідити українську етнічну групу. Саме ці особливості сталінської політики щодо української нації надавали українському геноцидові своєрідну характеристику.

Професор Наймарк у своїй книзі ігнорує цей комплекс положень Лемкіна, натомість обстоює думку про те, що походження терміна «геноцид» із праць Лемкіна та роботи над «Конвен-

¹⁰ *Ніколя Верт*. Жнива геноциду // Критика. – 2009. – № 3–4. – С. 7.

¹¹ Малколм Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк: ВМА «Терен», 2006. – С. 145.

¹² Там само. – С. 149.

¹³ *Рафаель Лемкін*: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 62.

цією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 р. не усуває можливості застосовувати цей термін для ідентифікації політичних та соціальних груп як жертв геноциду. Лемкін від початку мав це на увазі у своїх працях 1930-х рр. У первісних проектах зазначеної конвенції ООН також є згадки про політичні й соціальні групи як центральні у визначенні геноциду.

На думку Наймарка, Голодомор в Україні слід вважати актом геноциду. Існує достатня — а може й вирішальна — сума доказів, які вказують на те, що Сталін та його оточення знали, що масовий голод у СРСР у 1932–1933 рр. завдав особливо дошкульного удару Україні, і були готові спостерігати, як гинуть мільйони українських селян. Вони не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу, не дали змоги селянам самостійно шукати їжу в містах чи деінде в СРСР і відмовлялися послабити умови хлібозаготівлі, аж поки не стало надто пізно. Наймарк підкреслює:

«Ворожість Сталіна до українців та їхніх спроб зберегти особливу форму самоврядування, а також роздратування опором проти колективізації з боку українських селян ще більше загострювали голодомор».

Наймарк дійшов висновку, що провина Сталіна в масовому вбивстві подібна до вини Гітлера. Важко собі уявити акти геноциду 1930-х рр. без Сталіна — так само, як неможливо в історії уявити Голокост без Гітлера:

«З низки причин Голокост слід визнати найстрашнішим випадком геноциду нашої доби. Тим не менш, не можна ігнорувати паралелі між Сталінім і Гітлером, нацизмом і сталінізмом — їх просто надто багато. Обидва були диктаторами. Обидва вбили величезну кількість людей на європейському континенті. Обидва вигублювали людей в ім'я трансформативного бачення утопії. Обидва руйнували свої країни й суспільства і винищили в них та за їхніми межами колосальну кількість людей. Обидва — врешті — були народовбивцями».

Звернімо особливу увагу на це твердження. Воно, як видається, здатне (навіть всупереч його авторові) підкріпити твердження про унікальність Голокосту. Якщо нацизм можна

зіставляти з нацизмом, а СРСР — із гітлерівською Німеччиною, то чому тоді не можна зіставляти Голодомор і Голокост?

Наймарк вважає за потрібне приділяти окрему увагу українсько-російським взаєминам не лише в минулому, а й нині. На його думку,

«росіяни та українці не мають слушних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна».

Разом з тим, сам Наймарк підкреслює, що по війні СРСР справив потужний політичний вплив на формулювання конвенції про геноцид. Внаслідок лобіювання, переважно з боку СРСР, «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнята ООН у грудні 1948 р., обмежила визначення геноциду расовими, релігійними, національними та етнічними групами. Виключення соціальних та політичних груп із формулювання цієї дефініції ускладнило визнання Голодомору в Україні геноцидом. Наймарк переконаний: виключення соціальних і політичних груп не заслуговує на беззаперечне визнання. Проте Норман Наймарк ігнорував той факт, що давня поведінка сталінських дипломатів стала своєрідною матрицею для нинішніх російських дипломатів.

Як відомо, теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 рр. Часом вони набували такої політично карикатурної форми, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія загалом успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 р. міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до колег з інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва щодо комеморації жертв Голодомору, стверджував:

«Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братськими народами України та Росії»¹⁴.

¹⁴ Цит. за: *Онишків Ю.* Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. – 2008. – № 46. – С. 24.

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якісь «українські націоналісти» під політичним «омоформом» 3-го Президента України Віктора Ющенка. Як я вже казав, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було в чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби В. Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 рр. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв у Росії.

І не лише в Росії. Деякі західні дослідники заговорили навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «затинити» Голодомором Голокост etc. Вони дають суперечливі оцінки, «захищають» Росію. На думку Наймарка, першим важливим кроком до поліпшення відносин між Україною й Росією має стати сприяння — як у Москві, так і в Києві — інтенсивним дослідженням та відкритим обговоренням голоду 1932–1933 рр., щоб таким чином

«покласти кінець непорозумінням щодо цих подій і створити належний контекст для прощення. Росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна».

Так вважає професор Наймарк. А як вважають росіяни?

У січні 2007 р. керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов надіслав лист у зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932–1933 гг.», зазначивши, що в роботі, крім російських, візьмуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. У доданій до листа пояснювальній записці містилася наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації.

Серед рекомендацій, як саме добирати документи для публікації, була така:

«Враховуючи “український фактор”, належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівлі 1932 р., здійснюваної одними й тими ж методами в кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга). [...] Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства».

Тобто збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислені» — жодних українських акцентів.

Це є добрий приклад для західних дослідників — не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе в різний спосіб, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, писав про те, що в Україні часів В. Ющенка

«через політичну кон’юнктуру з’явилася теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на “геноцид голодомором в Україні” і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в тому числі в Росії»¹⁵.

Зрозуміло, Кондрашин за те, щоб не роз’єднувати, а «об’єднувати Росію і Україну [...]»¹⁶.

Проте виникає запитання, до якого саме об’єднання заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду в різних регіонах СРСР? Надруковані останніми роками в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склались у цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром» по суті залишається і описання перспективи виконавців,

¹⁵ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 6.

¹⁶ Там же.

участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, «штурмових декадах», які відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом, розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Разом з тим, відомо, що в багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору в європейську і світову культуру пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також з Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» Україна «своїм» Голодомором.

Відповідь на це запитання дає своєю книжкою і Наймарк. Він переконаний:

«[...] Якщо відверто розібратися з геноцидною політикою голоду в Україні, це дасть чимало вагомих соціальних, політичних та психологічних переваг[...]».

Це правда. І у зв'язку із цим, хотів би щиро побажати авторові більше уваги звертати на публікації українських дослідників. Це таки має значення, якими б авторитетними чи ерудованими в питаннях нашої історії не були його західні колеги.

Поза сумнівом, у цієї книжки будуть не лише прибічники, а й критики. І це нормально. Значить, буде полеміка, буде рух до осмислення складних питань історії минулого століття.

*Юрій ШАПОВАЛ,
професор, доктор історичних наук*